

HET LEVEN NA DE STRAF

De reïntegratie van de collaborateurs uit de Tweede Wereldoorlog in België, Nederland en Frankrijk

L. Huyse en K. Hoflack*

Alle landen die tijdens de Tweede Wereldoorlog een Duitse bezetting kenden, werden na hun bevrijding geconfronteerd met de vraag wat ze zouden doen met hun onvaderlandse burgers. Het naoorlogse antwoord op de collaboratie was aanvankelijk overal hetzelfde: collectieve uitstoting van de zondaars uit alle geledingen van de maatschappij.¹ Die verbanning verliep langs twee wegen. Langdurige vrijheidsberoving lag als maatregel voor de hand. Daarnaast werd met een techniek gewerkt die een ander soort uitstoting voor gevolg had: het verlies van politieke en burgerlijke rechten. Die sanctie trof in de drie landen tienduizenden grote en kleine collaborateurs.

Al gauw echter rees het vermoeden – eerst in academische en ambtelijke kringen, iets later ook bij de politici – dat een complete en aanhoudende uitstoting van de collaborateurs meer nadelige dan positieve gevolgen kon hebben. Men vreesde dat hun totale verwijdering uit het maatschappelijk leven op termijn de nationale gemeenschap zou schaden. Het gevaar dat het gemis aan toekomstperspectief de haatgevoelens tegen de staat zou aanwakkeren en een anti-vaderlandse subcultuur zou doen ontstaan, was – zo dacht men – niet denkbeeldig. Daardoor kregen begrippen als resocialisatie, wederopvoeding en reïntegratie opeens een belangrijke plaats op de politieke agenda. Al in 1946 kwamen er maatregelen die via strafvermindering, gratiëring en herstel in rechten de heropname van de collaborateurs in de samenleving mogelijk moesten maken.² Daarmee brak in de verhouding tussen overheid en collaborateurs een nieuwe episode aan.

Over de repressie zelf is al heel wat gepubliceerd.³ Maar over de daarop volgende fase, de (eventuele) reïntegratie van politieke delinquenten, zwijgt de we-

* Gewoon hoogleraar, respectievelijk wetenschappelijk medewerker aan de faculteit Rechtsgeleerdheid van de K.U. Leuven.

1. In België zijn in totaal zo'n 100.000 personen omwille van hun oorlogsgedrag gestraft, in Nederland ongeveer 110.000 en in Frankrijk om en rond de 130.000. Voor België en Nederland omvatte de sanctie in zowat de helft van de gevallen opsluiting in een gevangenis of kamp. In Frankrijk lag het aandeel van de gevangenisstraffen lager.

2. Uiteraard speelden nog andere motieven mee. De gevangenissen kampten met overbevolking en de vele duizenden delinquenten zorgden voor een zware financiële druk op het overheidsbudget. Bovendien wou de overheid langs de weg van de strafvermindering de ongelijkheid wegwerken die was ontstaan doordat in de eerste maanden na de bevrijding met veel grotere gestrengheid was gevonnist dan één à twee jaar later.

3. Zie vooral HUYSE, L. e.a., *Onverwerkt verleden, Collaboratie en repressie in België, 1942-1952*, Leuven, 1991; ROMIJN, P., *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestrafing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955*, Houten, 1989 en ROUSSO, H., 'L'épuration en France: une histoire inachevée', *Vingtième Siècle*, (1992) p. 78-105.

tenschap.⁴ Nochtans is die fase onlosmakelijk verbonden met wat oorlog, bezetting, collaboratie en repressie aan problemen hebben veroorzaakt. Wat er met de collaborateurs in de jaren vijftig is gebeurd, is van groot belang gebleken bij het verwerken van het oorlogsverleden.

Over de wederopname van de zwarte schapen gaat dit artikel. De aandacht is daarbij helemaal gericht op wat in België, Nederland en Frankrijk *van overheidswege* aan reïntegratiebeleid is uitgebouwd.⁵ Wij gaan ook op zoek naar de factoren die de verschillen in dat beleid kunnen verklaren.

Voor de reïntegratie van de collaborateurs zijn twee soorten van maatregelen tot ontwikkeling gekomen. Overal is gewerkt aan het opruimen of het inkrimpen van de juridische en administratieve hinderpalen die de 'terugkeer' van de collaborateurs bemoeilijkten. Die weg te nemen drempels waren veelvoudig: gevangenisstraf, verlies van nationaliteit of van andere politieke en burgerlijke rechten, hoge boetes, een geweigerd bewijs van burgertrouw. Aan het slopen van die muren konden in beginsel diverse instanties meewerken: de volksvertegenwoordiging kon, zoals in Frankrijk, amnestiewetten uitvaardigen; het staatshoofd kon gratie verlenen; bij het ministerie van justitie lag de mogelijkheid om gevangenen vervroegd vrij te laten; de rechterlijke macht kon, zoals in België, eerherstel toekennen. Een tweede type van reïntegratiebeleid was van een heel andere aard: de actieve voorbereiding van de collaborateurs op het leven na de straf. Tot deze categorie van maatregelen behoren de programma's van wederopvoeding en reclasering. Vooral in Nederland, en in mindere mate ook in België, is van deze mogelijkheid gebruik gemaakt. Beide vormen van beleid komen nu uitvoeriger ter sprake.

Het opruimen van de hinderpalen

Bij een vergelijking van deze kant van het reïntegratiebeleid in Frankrijk, Nederland en België vallen onmiddellijk de verschillen in tijdstip, gradatie en reikwijdte op.

In het Franse parlement werden tussen augustus 1947 en augustus 1953 drie belangrijke amnestiewetten gestemd die zowel tot herstel in rechten als tot strafvermindering hebben geleid. De eerste Amnestiewet van 1947 bleef qua reikwijdte eerder beperkt: het verlies van politieke rechten werd slechts voor enkele specifieke groepen (minderjarigen, Elzassers) opgeheven. De Amnestiewet van 1951 had veel verstrekkender gevolgen. Politieke gevangenen konden voortaan onder

---

4. Alleen in Nederland is er over de reïntegratie van politieke delinquenten uitvoerig gepubliceerd. Zie o.a. *Maandblad voor berechting en reclassering* (1937-); *Toezicht: tijdschrift voor en door medewerkers van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten* (1948-1949). Ook interessant zijn ROMJN, P., 'Internering, berechting en reclassering', in ZWAAN, J. en ZONDERGELD, A., *De zwarte kameraden*, Weesp, 1984, p. 215-237; PAAPE, A.H., 'Fout bewaakt. De behandeling van politieke delinquenten in Nederland', in *Onze jaren 1945-1970*, p. 80-86; het *Verslag der Werkzaamheden van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten over de jaren 1945 tot en met 1947*, Den Haag, 1948. Voor België zijn er enkel sporadische bijdragen in het *Bulletin van het Bestuur der Strafinrichtingen* (vooral de jaarverslagen 1946 tot 1950) en in *Revue du Droit Pénal et de Criminologie*.

5. Buiten het blikveld van het artikel ligt alles wat door particulieren (de Kerken, zelfhulporganisaties, individuele politici ...) op het stuk van de reïntegratie van de collaborateurs is gerealiseerd.

bepaalde voorwaarden genieten van een Amnestiewet uit 1938, bedoeld voor misdadigers van gemeen recht, en kwamen dus in aanmerking voor vervroegde en voorwaardelijke vrijlating. Bovendien kreeg elke collaborateur waarvan de belangrijkste sanctie de vervallenverklaring van politieke rechten was, gratie.

Ten slotte werd de lijst van straffen die automatisch het verlies van burgerrechten inhielden aanzienlijk ingekrompen. Wel werden nog steeds een aantal categorieën van collaborateurs (verklikkers, militaire collaborateurs ...) uitgesloten. De Amnestiewet van 6 augustus 1953 verwijderde de laatste gevolgen van de repressie en epuratie. Het verlies van politieke rechten werd voor iedereen afgeschaft en de voorwaarden om in aanmerking te komen voor vervroegde vrijlating werden erg soepel gemaakt.⁶ Ondertussen maakten de Franse presidenten vanaf 1947 regelmatig gebruik van hun recht om zelfstandig gratie te verlenen en vervroegde vrijlating van politieke gevangenen toe te staan. Zo werd in 1948 door een beslissing van de president aan meer dan één derde van de veroordeelden teruggave van politieke rechten verleend.⁷

In Nederland volgde het gratiebeleid een vergelijkbare timing, maar zijn inhoud verschilde. De Nederlandse autoriteiten gratieerden tussen juli 1947 en juli 1951 in zes stappen de meeste collaborateurs aan wie een gevangenisstraf was opgelegd.⁸ De eerste golf van schikkingen was bedoeld om de lat wat gelijkter te leggen en de vonnissen uit de periode van kort na de bevrijding te milderen. In augustus 1948 werd, naar aanleiding van de vijftigjarige ambtstermijn van koningin Wilhelmina, op ruime schaal gratie en strafvermindering toegekend. De derde en vierde serie van maatregelen, beide uit 1949, hadden betrekking op de vrijlating van de jongste en de oudste wapendragers. De laatste golven sloegen op alle politieke delinquenten waarvan de gevangenisstraf ten hoogste 15 jaar bedroeg. Ook werd gezorgd voor de onvaderlandse Nederlanders die geen vrijheidsberoving hadden opgelopen, maar wél bestraft waren met de vervallenverklaring van belangrijke politieke en burgerlijke rechten. De duur van de ontzetting was in de meeste gevallen vastgelegd op 10 jaar, maar geregeld werd die termijn drastisch ingekort.⁹ Voor ongeveer 15.000 collaborateurs aan wie het Nederlands staatsburgerschap was ontnomen, werd in 1953 een aparte regeling uitgewerkt: zij konden via een vereenvoudigde naturalisatieprocedure op verzoek opnieuw Nederlander worden. Iets meer dan 8.000 personen hebben daarvan geprofiteerd.¹⁰

In België verliep het anders.¹¹ Weliswaar konden incivieken vanaf medio 1946 onder een aantal strikte voorwaarden profiteren van vervroegde vrijlating in het kader van de Wet LEJEUNE. Dit zorgde echter voor heel wat discussie in pers, parlement en bij de publieke opinie. Velen gingen er van uit dat deze penitentiaire gunstmaatregel niet bedoeld was voor wie zijn vaderland verraden had. Pas in

6. Voor de Franse amnestiewetten zie FICATIER, G., *L'amnistie de la loi du 16 Août 1947*, Parijs, 1948; 'Chronique Législative', *Revue de Science Criminelle et Droit Pénal Comparé*, (1951) p. 288-292 en (1953) p. 679-681.

7. NOVICK, P., *L'épuration française, 1944-1949*, Parijs, 1985, p. 296-302.

8. BELINFANTE, A.D., *In plaats van bijtjesdag. De geschiedenis van de bijzondere rechtspleging na de tweede wereldoorlog*, Assen, 1978, p. 513-541.

9. BELINFANTE, A.D., *o.c.*, p. 584-585. Jaarlijks kwamen op het ministerie van justitie een duizendtal aanvragen voor herstel in rechten binnen. In 95% van de gevallen werd het verzoek toegewezen.

10. Idem, p. 589.

11. Zie hiervoor HUYSE, L., *o.c.*, p. 153-169.

het tweede halfjaar van 1947 begon de Wet LEJEUNE in het geval van de collaborateurs enig effect te sorteren. Eind 1949 hadden zo'n 25.400 veroordeelden voorwaardelijke of voorlopige invrijheidsstelling bekomen. Strafvermindering was ook te verkrijgen langs de weg van de genade. Van 1946 tot 1949 hebben gratie-maatregelen 15.400 gedetineerde collaborateurs minstens éénmaal reductie van gevangenisstraf bezorgd.

Wat het effect was van de gratie- en amnestiemaatregelen op de vrijheidsberoving van de collaborateurs is te vinden in de twee tabellen die nu volgen.¹² Zij tonen de evolutie van het aantal gedetineerde incivieken tussen 1947 en 1964. De cijfers laten zien dat België en Nederland verhoudingsgewijze zesmaal meer collaborateurs gevangen hebben gezet dan Frankrijk (respectievelijk 663, 568 en 97 per 100.000 inwoners). Dat is een eerste opmerkelijk contrast. Eind 1949 is ook een aanzienlijk verschil tussen België en Nederland tot uiting gekomen: er zijn dan in Nederland – hoewel dat land later is bevrijd en een grotere bevolking telde – slechts half zoveel collaborateurs in de gevangenis als bij ons: 3.000 tegenover 6.115. Dat is het gevolg van het hoger tempo van de vrijlatingen.

Tabel 1. Collaborateurs in de gevangenis

	<i>Absolute cijfers</i>		
	<i>België</i>	<i>Frankrijk</i>	<i>Nederland</i>
max. aantal	55.000	40.000	50.000
1947 (1)	26.000	24.298	33.819
1949	6.115	6.705	3.000
1951	1.328	1.500	1.800
1953	612	975	616 (2)
1955	345	142	365

(1) Aantal op 31 december of op 1 januari van het volgende jaar.

(2) Aantal op 1 november.

Tabel 2. Collaborateurs in de gevangenis per 100.000 inwoners

	<i>België</i>	<i>Frankrijk</i>	<i>Nederland</i>
max. aantal	663	97	568
1947	313	59	384
1949	72	16	30
1951	16	3	18
1953	7	2	6
1955	4	(0,3)	3

12. Deze tabellen zijn gebaseerd op diverse bronnen. Voor België: HUYSE, L., o.c., p. 165; voor Nederland: *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg*, herausgegeben von HENKE, K.D. und VOLLER, H., München, 1991, p. 298-299; voor Frankrijk: BARRE, M.D., '130 années de statistique pénitentiaire en France', *Déviance et Société*, (1986) p. 116.

De verschillen tussen België aan de ene kant, Nederland en Frankrijk aan de andere kant zijn echter veel groter op het stuk van het herstel in rechten. Op dat vlak was de Belgische overheid aanvankelijk erg terughoudend. Een eerste stap van betekenis kwam er pas met de Wet STRUYE van 14 juni 1948, wet die in een aantal gevallen de teruggave van rechten mogelijk maakte. Op 29 februari 1952 kwam er een tweede herzieningswet die aan weer andere categorieën van collaborateurs de mogelijkheid bood om hun rechten geheel of gedeeltelijk terug te krijgen. In vergelijking met onze buurlanden, waar in het begin van de jaren vijftig de overgrote meerderheid van collaborateurs in hun rechten waren hersteld, gaat het echter om vrij beperkte ingrepen. Pas in 1961 – met de Wet VERMEYLEN – is in België de teruggave van rechten op grote schaal uitgevoerd.

Bovendien bleven in ons land een aantal strafmaatregelen die de integrale terugkeer van de incivieken naar de maatschappij belemmerden, lange tijd van kracht. Hoge boetes sneden velen in financieel opzicht de adem af. In tal van wetten die de uitkering door de Belgische staat van vergoedingen voor allerlei oorlogsleed organiseerden was de uitsluiting van incivieken expliciet voorzien.¹³

Een ander opmerkelijk verschil tussen België enerzijds, Nederland en Frankrijk anderzijds ligt in de reikwijdte die aan de maatregelen gegeven werd. In België is gekozen voor een op de individuele collaborateur gericht beleid. Elke vorm van strafvermindering berustte op een beslissing die in een individueel dossier genomen werd. In de andere twee landen is veel meer met collectieve ingrepen gewerkt. Het sterkst is dat het geval geweest in Frankrijk, meer bepaald in de amnestiewetten. Vier van de zes gratiegolven in Nederland hadden betrekking op groepen van collaborateurs.

Wederopvoeding en reclassering

De tweede dimensie van het overheidsbeleid is de actieve voorbereiding van de collaborateurs op het leven na de straf. Voor Frankrijk zijn er op dat vlak geen initiatieven bekend. In België en vooral in Nederland zijn tal van projecten in het domein van de wederopvoeding, de reclassering en de begeleiding van de politieke delinquenten bij en na hun terugkeer in de samenleving uitgewerkt.

In België dringt einde 1946 in politieke kringen het besef door dat de collaborateurs niet definitief uit de maatschappij verdwenen zijn. Die gedachte deed een dubbele opdracht ontstaan. Wie een onvaderlands ideeëngoed had aangekleefd, diende heropgevoed te worden. Reclassering was een tweede opgave, want vele incivieken zouden – gezien zij van hun rechten waren beroofd – naar een nieuw beroep moeten overstappen. Aan politieke kant zijn deze taken nooit echt ter harte genomen. Voor sommigen getuigden ze van een ongepaste vergevingsgezindheid. Voor anderen waren de programma's van wederopvoeding veel te naïef om te kunnen slagen.

---

13. Zo o.a. het recht op vergoeding voor oorlogsschade (Wet van 1 oktober 1947 en Wet van 11 januari 1947), het recht te genieten van het statuut van krijgsgevangene (Wet van 18 augustus 1947) en het recht op vergoedingspensioenen (Wet van 5 oktober 1948). Een Regentsbesluit van 29 mei 1948 verzag dat het gebrek aan burgertrouw het recht op een premie of een goedkope lening voor de bouw of de aankoop van een huis verloren deed gaan.

Draaischijf van de operatie moest de in november 1946 opgerichte Dienst voor Wederopvoeding, Reclassering en Voogdij zijn. Dat was een geesteskind van de studiegroep DUPRÉEL, die het Departement van Justitie in het leven had geroepen om de vele problemen van de gedetineerde collaborateurs te bekijken. Men had met deze dienst grootse plannen. Eén sectie zou in de gevangenissen en kampen het ontspanningsleven organiseren. Ook was de oprichting voorzien van vakopleidingscentra. Een derde initiatief, de Dienst voor Voogdij, mikte op de werving en vorming van duizenden voogden die de incivieken zouden bijstaan bij hun terugkeer in de maatschappij.

Hoe groot de afstand tussen droom en werkelijkheid is geweest weten wij niet. Historisch onderzoek over deze kant van de repressie is ons onbekend. Er zijn wel wat rapporten verschenen in het *Bulletin van het Bestuur der Gevangenissen* en in de *Revue de Droit Pénal et de Criminologie*, maar misschien is hierin een te rooskleurig beeld opgehangen.¹⁴ Enige informatie is er ook te vinden in de biografische verhalen van collaborateurs die het allemaal hebben meegemaakt.¹⁵ Op één punt zijn deze bronnen gelijkkluidend: in bepaalde gevangenissen en kampen was er vanaf eind 1946 een levendige bedrijvigheid op het stuk van ontspanning, cultuur en vorming. Op het programma stonden lessenreeksen, concerten, theater, kunstateliers, tentoonstellingen. Er was radio, film en lectuur. Veel van dat alles was de vrucht van wat toen 'self-government' werd genoemd. Dat zelfbestuur is later beschreven als een baanbrekende ontwikkeling. Maar eigenlijk kwam het er, zoals de toenmalige Directeur-Generaal in 1949 toegaf, uit pure noodzaak: het bestuur der gevangenissen had niet het geld of de mensen om het zelf te doen. Bovendien was er een onuitputtelijke werfreserve in de kampen zelf beschikbaar: 'Juristen, leraars in talen, aardrijkskunde, in boekhouding, in wiskunde, geneesheren, landbouwkundigen, ingenieurs gespecialiseerd in de verschillende vakken van de nijverheid, lesgevers in lichamelijke opvoeding, leraars van huishoudscholen, techniekers van al de kunsten en ambachten bevonden zich (...) in de verschillende centra van 't land'.¹⁶ Vermoedelijk is daarom ook het tweede initiatief, de Centra voor Beroepsopvoeding, niet veel meer geweest dan een papieren utopie. Een eerste school ging op 15 september 1947 van start in het Klein Kasteeltje te Brussel. Er was daar voor de beide taalgroepen een opleiding in handel, kunst, publiciteit en ambachten. Opleidingscentra kwamen er nog in Merksplas (technisch tekenen, elektriciteit en werktuigkunde), Beverlo (smidse, automechanica en bouw), St.-Hubert (landbouw) en, voor de vrouwen, in St.-Andries bij Brugge.¹⁷ Minder goed verging het de Dienst voor de Voogdij. Het was de bedoeling dat elke inciviek die vervroegd in vrijheid kwam onder toezicht bleef van één of meerdere voogden die bijstand leverden en rapporten maakten ten behoeve van de Dienst voor Wederopvoeding, Reclassering en Voogdij. In een radiorede van 16 september 1946 riep justitieminister Lilar alle vaderlandslievende burgers op '... om zich met de 20 tot 30.000 onvaderlandsche burgers bezig te houden'. Zijn

14. Zie o.m. DUPRÉEL, J., 'La répression de l'incivisme en Belgique: exposé préliminaire', *Revue de Droit Pénal et de Criminologie*, 1946-1947, p. 834-842.

15. Zie SWERTS, L., *Dagboek van een zware tijd, repressie in de jaren 1944-1950*, Antwerpen, 1968 en VANHERP, *Wij kregen geen pardon*, Leuven, 1979, over het kamp van Beverlo.

16. DUPRÉEL, J., *Bulletin van het Bestuur van Gevangenissen*, 1949, p. 5.

17. VAN HELMONT, M., *Bulletin van het Bestuur van Gevangenissen*, 1948, p. 80.

oproep had weinig succes. Blijkbaar waren niet veel mensen bereid om zich in te zetten voor de opvang van vrijgelaten incivieken.¹⁸ Op 31 december 1946 bedroeg het aantal voogdijen 729, twee jaar later 5810.

Collaborateurs berechten en opsluiten is één zaak. Ze met succes reïntegreren in de maatschappij is een andere kwestie. Hoe groot was de kans op slagen? Van de kant van het bestuur der gevangenen was er niets dan goede wil. Voor de topambtenaren schiep de repressie een gedroomde gelegenheid om tal van sluimerende ideeën uit te testen. Met een gevangenisbevolking van om en rond de 50 000 mannen en vrouwen was het immers uitgesloten de klassieke methoden toe te passen. Veel van wat al in de jaren twintig en dertig op het penitentiair verlanglijstje stond, kon nu als in een laboratorium op zijn waarde beproefd worden: het gemeenschapsregime, het arbeidskamp, zelfbestuur, de uitkering van een loon aan gedetineerden, de vakopleiding. De mensen van het bestuur der gevangenen hebben hun ervaringen in honderden bladzijden uitgeschreven en op internationale congressen gepresenteerd. Wat goed was en wat tegenviel, werd nauwkeurig genoteerd en gerapporteerd. Aan de bron daarvan lag niet zozeer academisch-wetenschappelijke nieuwsgierigheid, maar maatschappelijke gedrevenheid: zij wilden van de gelegenheid gebruik maken om tot ingrijpende hervormingen in het gevangenisbeleid te komen.¹⁹

Goede wil alleen volstaat echter niet. Om te slagen moeten ook de politieke omstandigheden gunstig zijn. En dat was niet het geval. De overheid weigerde immers ernstige stappen te zetten in de richting van de teruggave van de politieke en burgerlijke rechten. Voor de collaborateurs was er dus het vooruitzicht dat men met die zware handicap de gevangenis zou verlaten en dat kon de reclasering alleen maar bemoeilijken. De ontheemding zou bovendien in een aantal gevallen zeer ver gaan: soms is de collaborateurs na hun vrijlating ook een verplichte verblijfplaats – ver van hun eigen dorp of stad – opgelegd. Velen hebben het isolement dat hun in een vijandige omgeving te wachten stond niet afgewacht. Zij hebben al tijdens hun verblijf in de gevangenis gekozen voor een collectieve terugtrede uit de samenleving. In de gevangenen vormden zich netwerken van gelijkgezinden. Daarin kwam een subcultuur tot leven die haaks stond op wat in de programma's van wederopvoeding werd aangeboden, want anti-Belgisch van inslag. De ironie wil dat de experimenten van het bestuur der strafinrichtingen deze strategie in de hand werkten. Het zelfbestuur – paradepaard van de studiegroep DUPRÉEL – was de ideale voedingsbodem voor het ontstaan van een gesloten,

---

18. HANSENS, W., 'Autres considérations sur la rééducation des inciviques', *Revue de Droit Pénal et de Criminologie*, 1948-1949, p. 373-374.

19. Zie o.a. GIVRON, J., 'De evolutie van het Belgisch gevangeniswezen: de specialisering der inrichtingen', *Bulletin van het Bestuur van Gevangenen*, 1947 en DUPRÉEL, J., 1949. Toch heeft deze periode blijvende gevolgen gehad voor het denken over en de omgang met gedetineerden van gemeen recht. DUPONT en VERSTRAETEN schrijven daarover in hun *Handboek voor Belgisch strafrecht* (Leuven, 1990): 'Aan de nog steeds aan gang zijnde discussie over het gemeenschapsregime en het afzonderingsregime kwam definitief een einde naar aanleiding van de tweede wereldoorlog. Ingevolge de repressie van de incivieken werd het gevangeniswezen immers geconfronteerd met een enorm capaciteitsprobleem (...) Om pragmatische redenen moesten de vooroordelen tegen het gemeenschapsregime worden opzij gezet' (p. 557-558). Toen de acute noodsituatie voorbij was bleef de keuze voor de uitbouw van een gemeenschapsleven in de gevangenis overeind.

naar binnen gekeerde wereld. Na hun vrijlating zouden velen de waarden van deze tegencultuur in hun familiale omgeving verspreiden.

Nederland slaagde er wel in om een actief reïntegratiebeleid op te zetten. De coördinatie van de hele operatie werd in handen gegeven van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten.²⁰ Deze niet-gouvernementele instantie, die al in september 1945 was opgericht, had als doel 'de terugschakeling van daarvoor in aanmerking komende politieke delinquenten met hun gezin naar normale verhoudingen in de ruimste zin des woords, te bevorderen'.²¹ Concreet betekende dit reclassering en toezicht om te voorkomen dat in het nieuwe Nederland een grote groep 'sociaal gevaarlijke paria's' zou ontstaan die terug naar politiek extremisme gedreven zouden worden.²² Een eerste stap om de reïntegratie mogelijk te maken was de maatschappelijke vorming in de gevangenissen en kampen. Kranten en tijdschriften werden aanvankelijk uit de gevangenissen geweerd. Daarom zocht de Stichting naar andere oplossingen om het contact van de gedetineerden met de samenleving extra muros te vergemakkelijken. Hiervoor werd het tijdschrift *Uitzicht in het leven* geroepen. Het blad bevatte wereldnieuws, maar ook artikels die de delinquenten probeerden te overtuigen van hun foute politieke keuze. Vanaf januari 1947 konden de gedetineerden de gewone dag- en weekbladen aankopen. Uiteraard volstond dit alles niet. Een andere techniek was de organisatie van vormingsessies en van gesprekken met predikanten en oud-verzetslieden. Aan twee groepen besteedde de Stichting bijzondere aandacht: jeugdige politieke delinquenten en de kaderleden van Duitsgezinde bewegingen. Voor eerstgenoemden werden speciale kampen opgericht en aan hun reïntegratie werd prioriteit gegeven. Aan de kaderleden werd bijkomende maatschappelijke vorming gegeven. Na hun vrijlating werden de politieke delinquenten voor enige tijd onder toezicht geplaatst van 'goede' Nederlanders die zich voor dat werk aanboden. Deze toezichthouders werden met behulp van de kerken en sociale organisaties aangeworven en hielpen de delinquent bij zijn terugkeer naar de samenleving. Concreet betekende dit bijstand bij gezinshereniging, opvang in doorgangstehuizen, zoeken naar huisvesting, materiële hulp (kleding, voeding, ...), financiële steun, inschakeling in het arbeidsproces, hulp bij het terugkrijgen van in beslag genomen goederen, geestelijke steun, ...

Daarnaast hield de Stichting ook toezicht op de uitvoering van de juridische maatregelen (voorwaardelijke vrijlating, eerherstel, ...) en speelde ze een belangrijke rol bij de voorlichting van de rechtbanken en de publieke opinie om zo de reïntegratie te vergemakkelijken.

De Stichting telde afdelingen (25 in aantal) in de belangrijkste Nederlandse steden. Ieder afdelingsbureau beschikte over minstens één sociaal werker die de reclasseringsrapporten opstelde, maar vooral de toezichthouders begeleidde. Het grote voordeel van deze gedecentraliseerde aanpak was dat de plaatselijke toezichthouders van nabij de reïntegratie konden volgen. Het landelijk hoofdbestuur

---

20. Voor de werking van de Stichting, zie haar verslag. Het uitvoerige archief van de Stichting ligt in het rijksarchief in Den Haag. De inventaris geeft ook een korte geschiedenis en een overzicht van werkzaamheden en doelstellingen van de stichting. Een meer kritische evaluatie is te vinden bij ROMIJN, P., *o.c.*, p. 185-225.

21. Inventaris STPD, p. 4.

22. ROMIJN, P., *o.c.*, 1989, p. 190.

kon zo meer aandacht besteden aan de contacten met de centrale overheid en met het gerechtelijk apparaat. Op die manier kon het nieuwe denken over de toekomst van de politieke delinquenten in de publieke opinie veel gemakkelijker en steviger wortel schieten.

Het jaarlijkst budget van de Stichting bedroeg voor de jaren 1945-1946, 1947 en 1948 respectievelijk 850.000, 1.500.000 en 1.120.000 gulden. Zo'n 20.000 toezichthouders zorgden voor de begeleiding van ongeveer 90.000 'foute' Nederlanders.²³ Bovendien werden het werk en de activiteiten van de Stichting in ruime kring – over de partijpolitieke en levensbeschouwelijke tegenstellingen heen – gewaardeerd. Voor de reïntegratie-operatie was dit een belangrijke factor. De Stichting zou in 1951 haar taken overdragen aan de verzuilde reclasseringsinstellingen.

De verschillen: op zoek naar een verklaring

De reïntegratie van de collaborateurs is van overheidswege in de drie hier besproken landen op uiteenlopende wijze aangepakt. Frankrijk is het snelst en het verst gegaan in de wederopname van zijn onvaderlandse burgers. Drie amnestiewetten hebben er voor gezorgd dat al in de eerste helft van de jaren vijftig 'l'oubli juridique' een feit was.²⁴ In het gedrag van de Nederlandse overheid valt vooral de bezorgdheid op om de collaborateurs bij hun terugkeer in de samenleving te begeleiden. Zij heeft grote aandacht besteed aan de wederopvoeding en de reclassering. België staat wat apart. Er is hier van overheidswege langer gedacht in termen van uitstoting van de 'zwarten'. Daardoor is de opruiming van de juridische en administratieve hinderpalen op de weg naar de reïntegratie trager verlopen. Dat had dan weer als gevolg dat elk streven naar wederopvoeding tot mislukken gedoemd was.

Uiteraard is met het belichten van die verschillen niet gezegd dat de *feitelijke* reïntegratie van de collaborateurs in onze buurlanden volledig geslaagd is. Er zijn aanwijzingen dat grote delen van de bevolking de vergevingsgezindheid van de overheid niet deelde.²⁵ Dat bemoeilijkte de 'terugkeer' van de zondaars. Bovendien, misschien is in België de terughoudendheid van de overheid enigszins gecompenseerd door initiatieven in de privé-sector.

Maar hoe dan ook, dat de overheidsaanpak zo verschillend was vraagt om een interpretatie. Wij zoeken die verklaring in een drievoudige richting.

UITEENLOPENDE ERVARINGEN MET EERDERE REÏNTEGRATIE-OPERATIES

In Nederland was tijdens het interbellum een rijke traditie gegroeid op het vlak van de resocialisatie van misdadigers van gemeenrecht. Er was een omvangrijk netwerk van organisaties opgebouwd, vaak op verzuilde grondslag. Er was erva-

23. ROMIJN, P., o.c., 1989, p. 187.

24. De term is van ROUSSO, H., in *Le syndrome de Vichy*, Parijs, 1990, p. 66-70.

25. Zie daarover, voor Frankrijk, het hierboven geciteerde werk van ROUSSO. Voor Nederland is er ROMIJN, 1989.

ring, deskundigheid en een infrastructuur. Het was slechts een relatief kleine stap om – eens de woede om wat de ‘foute’ Nederlanders hun landgenoten hadden aangedaan, wat was geluwd – ook de politieke delinquenten als ‘cliënten’ in dat kader op te nemen.²⁶ Dat is een wel erg belangrijk gegeven.

Ook in België was al voor 1940 belangstelling voor alles wat de reïntegratie van ex-gedetineerden in de hand kon werken. Er was de invloed van de op vernieuwing gerichte Ministers van Justitie LEJEUNE (1887-1894) en VANDERVELDE (1918-1921). In hun spoor hadden ambtenaren initiatieven genomen die een menselijker behandeling van gevangenen, ook na hun vrijlating, mogelijk moesten maken.²⁷ Met deze vernieuwingen werd na de bevrijding geen rekening meer gehouden. Een aantal politieke overwegingen, waarover straks meer, speelden daarbij een rol. Maar van belang was ook de (negatieve) ervaring met de reïntegratie van de collaborateurs uit de Eerste Wereldoorlog. In 1937 was na lange, felle debatten een amnestiewet uitgevaardigd. Die wet had niet tot een verzoening met de nationale gemeenschap geleid. Integendeel, na mei 1940 zouden een aantal geamnestieerden recidiveren. Dat bracht een aantal politici tot de overtuiging dat collaborateurs een heel aparte soort delinquenten zijn: verachtelijker en niet vatbaar voor inkeer.

DE INTERNATIONALE CONTEXT

Frankrijk en Nederland kregen al vlug na de bevrijding af te rekenen met een koloniale oorlog, respectievelijk in Indochina en in Nederlands-Indië. Als een land in een internationaal conflict betrokken geraakt, ontstaat de behoefte om alle bronnen van verdeeldheid zo veel mogelijk uit te schakelen. Dat was ook in onze buurlanden zo. In de debatten die de Franse amnestiewetten en de Nederlandse gratiemaatregelen voorafgingen komt vaak de stelling naar boven dat de rangen gesloten moeten worden, dat de muur tussen de ‘goede’ en ‘foute’ landgenoten gesloopt moet worden. Wellicht verklaart dat de grotere bereidheid bij de Franse en Nederlandse overheid om tot reïntegratie van de collaborateurs over te gaan.

In België deed zich deze situatie niet voor. Wel zal zich hier – net zoals in Frankrijk en Nederland trouwens – na verloop van tijd het effect van de Koude Oorlog doen voelen: de angst voor de Russische Beer zal tot een lichte wijziging in het denken over, bijvoorbeeld, de Oostfrontstrijders leiden.

POLITISERING VERSUS DEPOLITISERING

Verreweg de belangrijkste factor die ter verklaring van de verschillen in het reïntegratiebeleid ingeroepen kan worden, is van strikt politieke aard.

In België is de vraag of er voor collaborateurs nog een plaats was in de nationale gemeenschap op tweeërlei wijze de inzet van heftige politieke tegenstellingen geworden. Dat is, ten eerste, zo gelopen omdat de collaboratie en haar bestraffing episodes waren in een strijd tussen twee groepen van politieke,

26. Voor de reclassering, haar ontstaan en evolutie in Nederland zie o.a. BORSTEN, J.P.A.L. e.a., *Reclassering in Nederland*, Utrecht, Antwerpen, 1963, p. 63-94.

27. Zie o.a. PEETERS, E., ‘Het ontstaan van de probatie in België. Een poging tot historische reconstructie’, *Panopticon*, (1982) p. 99-122.

administratieve en culturele elites. In de jaren dertig hadden de Nieuwe-Ordebewegingen, vooral dan het VNV in Vlaanderen, zich al duidelijk als te duchten rivalen van de drie traditionele 'politieke families' (katholieken, socialisten en liberalen) gemanifesteerd. Dat was zeker zo op het electorale vlak. Het VNV haalde bij de verkiezingen van 1936 16 Kamerzetels, in 1939 17. REX dook in 1936 uit het niets op en won 21 Kamerzetels. (Deze formatie moest echter in 1939 de meeste van deze mandaten weer prijsgeven). Beide partijen waren er in landelijk België bovendien in geslaagd om zich ook lokaal in het politieke leven in te nestelen. Tijdens de bezetting hebben VNV en REX met de Duitsers als steunpunt de strijd tegen de gevestigde machtsgroepen verdergezet. Zij hebben politieke sleutelposities ingenomen. In 1943 stonden er op een totaal van 1074 burgemeesters in Vlaanderen en Brussel 594 (of 55%) bekend als VNV-ers. Zij zijn ook de ambtenarij binnengedrongen. Met de nederlaag van Duitsland is dan een nieuwe fase in de confrontatie tussen de twee elites aangebroken. Het gevecht kon nu in het voordeel van het oude establishment beslecht worden: door tienduizenden Nieuwe-Ordegezinden levenslang te verbannen uit het maatschappelijke leven poogden zij te verhinderen dat hun belagers ooit nog een come-back zouden maken. In die context kon er geen sprake zijn van een welgemeend en doeltreffend reïntegratiebeleid. De repressie is nog op een tweede wijze in politiek vaarwater terechtgekomen. Zij werd zowat één jaar na de bevrijding de inzet van een machtsstrijd tussen de traditionele partijen. De inzet was de herovering – na de uitschakeling van de bezetter en van zijn Belgische vrienden – van de politieke ruimte. Rechts, de katholieken, kwamen daarbij lijnrecht te staan tegenover Links, een blok van socialisten, liberalen, communisten en linkse christenen. De katholieke partij zag de mogelijkheid om rond de persoon van Leopold III een absolute meerderheid te verwerven. In deze strategie was de repressie niet onbelangrijk. De verbrande Vlaamsnationalisten was weliswaar het kiesrecht ontnomen, maar een CVP die zich het lot van de incivieken aantrok, kon de stemmen van familieleden van de collaborateurs aantrekken. Ook Links probeerde de repressie voor partijpolitieke doeleinden te gebruiken, meer bepaald in het kader van de burgerlijke epuratie. Links slaagde erin – tegen de wil van de CVP in – tienduizenden Vlamingen aan wie alleen politieke collaboratie verweten kon worden, het stemrecht te ontnemen. Ook deze – zij het kortstondige – politisering van het repressiedossier heeft de komst van een reïntegratiebeleid vertraagd.

In Nederland lag de situatie helemaal anders. De collaborerende beweging, het NSB, had voor de oorlog nooit een reëel gevaar betekend voor de machtspositie van de traditionele partijen. Mussert koos bij de bezetting resoluut voor collaboratie om zo eindelijk met zijn partij politieke macht te verwerven. Maar die droom ging niet in vervulling. Ook al omdat de Duitse bezetter geen vertrouwen had in Mussert en hem weinig reële macht gaf. De positie van de NSB was al tijdens de oorlog gevoelig uitgehold.²⁸ De repressie was hier anders dan in België geen fase in een jarenlange strijd tussen elites. Daarom kon ook sneller gedacht worden aan de wederopname van de onvaderlandse Nederlanders. Bovendien leefde bij de Nederlandse politieke klasse sterk het gevoel dat zij voor de oorlog gefaald had en eigenlijk voor een deel verantwoordelijk was voor de misstap

---

28. HIRSCHFELD, G., *Bezetting en collaboratie. Nederland tijdens de oorlogsjaren, 1940-1945*, Bloemendaal, 1991, p. 258.

die de collaborateurs hadden begaan.²⁹ Er moest dus iets goedgeemaakt worden. Dat alles had belangrijke gevolgen: het hele dossier van de reïntegratie kon gedepolitiseerd worden en toevertrouwd aan een onafhankelijke instelling van experts, de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten. De erfenis van de repressie werd aan het politieke debat onttrokken en opgedragen aan de rechterlijke macht, de ambtenarij en de Stichting. Procedures werden hierdoor formeler en professioneler.³⁰

In Frankrijk hebben zo'n twee miljoen Fransen zich min of meer verbrand of in een soort vage accommodatiepolitiek met de Duitse bezetter samengewerkt. Maar de meeste collaborateurs kwamen uit de traditionele politieke families. Het maakte hun reïntegratie een stuk gemakkelijker.

*   *
*

De afrekening met wie collaboreerde met de nazi-bezitters plaatste de naoorlogse politieke elites in België, Nederland en Frankrijk voor een tweevoudig dilemma. Zij stonden vooreerst voor een moreel dilemma. Velen in de bevolking wilden dat de landgenoten die (mede-)verantwoordelijk waren voor de Duitse bezetting uit de gemeenschap gestoten werden – zo mogelijk levenslang. Die verzuchting betrof niet alleen de verklikkers en de leden van de doodseskaders, maar ook de politieke collaborateurs. Maar hoe was die roep om gerechtigheid en vergelding te verzoenen met een van de sleutelwaarden van de wederingevoerde rechtstaat: dat niemand op basis van zijn of haar politieke overtuiging uitgesloten mag worden van de rechten die het burgerschap in een democratie meebrengt? Het tweede dilemma is van politieke aard. Het ongemoeid laten van de aanhangers van de Nieuwe Orde kon erg nadelige gevolgen hebben voor de wederopbouw van de democratie en zou in ieder geval schade toebrengen aan het rechtsgevoelen van grote groepen in de bevolking. Maar aan de andere kant kon een langdurige uitstoting van de collaborateurs bij hen leiden tot hevige haatgevoelens tegenover de nationale gemeenschap en het democratisch bestel waardoor het land na verloop van tijd te maken zou hebben met 'an enemy from within'.

Wij hebben willen aantonen dat in elk van de drie landen tal van historische en politieke factoren gewogen hebben op de keuzes die de politieke verantwoordelijken in hun confrontatie met dat dubbel dilemma genomen hebben. Ethische overwegingen waren bij dit alles van secundair belang.

---

29. ROMIJN, P., *o.c.*, 1989, p. 268.

30. *Idem*, p. 270.